

فیل در دوره سلاطین دهلی: اهمیت و کارکردها^۱

فردین محرابی کالی^۲

دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی،

تهران، ایران

محسن معصومی

استادیار دانشگاه تهران، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، تهران، ایران

چکیده

هند یکی از مهم‌ترین سرزمین‌ها برای پرورش فیل در جهان است. از این رو این حیوان تنومند در زندگی مردم و حکمرانان هند، همواره اهمیت و جایگاه ویژه‌ای داشته است. مسلمانان نیز از آغاز ورود به شبه قاره هند دریافتند که یکی از راه‌های دست‌یابی به پیروزی در کشاکش‌های سیاسی و نظامی، به‌کارگیری این حیوان است. از جمله سلسله‌های حکومت‌گر مسلمان که به پیروی از حاکمان محلی هند، فیل‌ها را برای رسیدن به اهداف سیاسی و نظامی خویش به خدمت گرفتند، سلاطین دهلی (حک: ۶۰۲-۹۳۲) بودند. فیل در دوره سلاطین دهلی از مهم‌ترین اسباب سلطنت و نماد قدرت و شوکت، به شمار می‌رفت. در میدان نبرد نیز در اختیار داشتن تعداد بیشتر فیل، پیروزی بر دشمن را آسان می‌کرد. سلاطین دهلی برای نشان دادن قدرت و عظمت خویش در صحنه سیاسی و به هدف برخورداری از نیروی شگفت‌انگیز فیل در میداین نبرد، توجه ویژه‌ای به خرید، پرورش و به‌کارگیری این حیوان داشتند. این مقاله اهمیت به‌کارگیری فیل و نقش این حیوان در سیاست و نظامی‌گری را در دوره سلاطین دهلی، بررسی می‌کند.

کلیدواژه‌ها: فیل، فیلبان، شحنة فیل، سلاطین دهلی.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۸/۱۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۱/۵.

۲. نویسنده مسؤول، رایانامه: fardin.mehrabi@gmail.com

مقدمه

شبه قاره هند به دلیل اوضاع جغرافیایی و طبیعی، یکی از مهم‌ترین زیست‌گاه‌های فیل است. فیل گردنی بیش از حد کوتاه و گوش‌هایی بزرگ و چشمانی کوچک دارد و به رغم جثه عظیم (با وزن بین دو تا پنج تن)، دارای صدای ضعیفی است. فیل با چابکی و مهارت حرکت می‌کند و حیوانی است تندخو و کینه‌جو که هنگام عصبانیت به‌ویژه در زمانی که زخمی شود یا احساس خطر کند، بسیار سهمگین و گاه غیر قابل مهار است. طول عمر فیل‌های اسیر و دست‌آموز آدمیان بین ۸۰ تا ۱۰۰ سال، و فیل‌های رها در طبیعت بسیار بیشتر است. به رغم تندخویی، فیل حیوانی بسیار هوشمند، صبور و فرمان‌بردار است. رام کردن فیل کاری بس دشوار و طاقت‌فرسا است اما این حیوان پس از رام شدن، با مربی (فیلبان) خود رابطه‌ای دوستانه برقرار می‌کند و قادر است وی را در میان دیگران به‌راحتی شناسایی و دستوراتش را اجرا کند. یک فیل بالغ که در شبانه روز تنها به سه ساعت استراحت نیاز دارد می‌تواند تا پنج تن بار را حمل کند. نگهداری فیل به دلیل احتیاج حیوان به مراقبت‌های ویژه و غذای زیاد، بسیار پرهزینه است.^۱ این ویژگی‌های فیل موجب شده که در مناطقی چون شبه قاره هند که از مراکز اصلی زندگی فیل‌ها در آسیا است، این حیوان ابزاری مناسب برای حکمرانان در سیاست، اقتصاد و نظامی‌گری باشد و پادشاهان و امرا برای به خدمت گرفتن این حیوان مفید، تلاش فراوان کنند و هزینه‌های زیادی متحمل شوند. بی شک سلاطین دهلی از نخستین سلسله‌های حکمرانان مسلمان در شبه قاره هند بودند که با آگاهی از اهمیت سیاسی و نظامی فیل، برای به خدمت گرفتن آن تلاش کردند.

سلسله‌های ممالیک، (حک: ۶۰۲-۶۸۹هـ)؛ خلجیان، (حک: ۶۸۹-۷۲۰هـ)؛ تغلقیان، (۷۲۰-۸۱۷هـ)؛ سادات، (حک: ۸۱۷-۸۵۵هـ)؛ لودیان، (حک: ۸۵۵-۹۳۲هـ) که بیش از سه سده در شمال و مرکز شبه قاره هند به مرکزیت دهلی حکومت کردند و در منابع هند دوره اسلامی و پژوهش‌های جدید، سلاطین دهلی خوانده شده‌اند، در تشکیلات سیاسی و نظامی خود از فیل به شکلی گسترده و تأثیرگذار استفاده کردند، اما نخستین سلسله حکمرانان مسلمان که به سبب ورود به هند و آشنایی با شیوه‌ها و ابزارهای جنگی هندیان، با استخدام فیلبانان هندی، از فیل برای مقاصد نظامی استفاده کردند، غزنویان بودند.^۲ سلطان محمود غزنوی دو هزار و

1. Sukumar, pp, 1-39, 108-165, 202-218.

۲. آذری، ۱۳۱-۱۳۲؛ باسورث، ۱۱۶؛ Meredith, G. M. "FIL", EI, vol. 2, p.893.

پانصد، جانشین و پسرش مسعود بیش از هزار و ششصد زنجیر فیل در سپاه خویش در اختیار داشتند.^۱ اما به کارگیری فیل در بین سپاهیان مسلمان در دوره سلاطین دهلی و پس از تشکیل حکومت ممالیک رونق فراوان یافت،^۲ به گونه‌ای که دست‌یابی به فیل بیشتر، یکی از مهم‌ترین زمینه‌های رقابت میان سلاطین دهلی و حاکمان هندوی محلی به شمار می‌رفت. علاءالدین خلجی (حک: ۶۹۵-۷۱۵هـ) در چند مرحله از کشورگشایی‌های خود به ترتیب سی، سی و شش، صد و ششصد و دوازده زنجیر فیل به دست آورد و به فیلخانه سلطنتی افزود،^۳ به طوری که وی در نبرد با مغولان در سال ۶۹۷هـ حدود دو هزار و هفتصد زنجیر فیل در سپاه خود داشت.^۴ سلطان محمد تغلق (حک: ۷۲۵-۷۵۲هـ) سه هزار زنجیر فیل داشت و مواجب زیادی برای علوفه آن‌ها اختصاص داده بود.^۵ فیروزشاه تغلقی (حک: ۷۵۲-۷۹۰هـ) هم احتمالاً به همین میزان فیل داشت، وی در حمله دوم به لکنوتی و بنگاله، چهار صد و هفتاد و در حمله به تهته (در جنوب سند) چهارصد و هشتاد زنجیر فیل همراه داشت.^۶ سکندر شاه لودی (حک: ۸۹۴-۹۲۳هـ) هفتصد زنجیر فیل در فیلخانه داشت.^۷ تعداد فیلان ابراهیم شاه لودی (حک: ۹۲۳-۹۳۰هـ) در نبرد با بابر (حک: ۹۳۲-۹۳۷هـ) در پانی‌پت هزار زنجیر ذکر شده است.^۸ همه این گزارش‌ها نشان رواج گسترده به کارگیری فیل در سپاه و دربار سلاطین دهلی است. شمار فیل‌ها در دربار سلاطین، به میزان قدرت و ثروت آن‌ها بستگی داشت، چراکه فیل هرچند حیوانی مهم و تأثیرگذار در نظامی‌گری و سیاست به شمار می‌رفت، تیمار و نگهداری و پرورش آن نیز نیازمند صرف هزینه‌های گزاف بود. جلال‌الدین خلجی (حک: ۶۸۹-۶۹۵هـ) از هزینه زیاد علوفه فیل‌ها اظهار نارضایی می‌کرد.^۹ ابن فضل‌الله عمری نیز از اختصاص مبالغ زیادی توسط سلطان محمد بن تغلق تغلق برای نگهداری فیل‌ها و تهیه علوفه آن‌ها خبر داده است.^{۱۰}

۱. جوزجانی، ۲۳۰/۱؛ بیهقی، ۳۴۹.

۲. حسن نظامی، ۲۱۵-۲۱۶.

۳. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۲۲۳، ۲۳۳، ۵۹۲؛ سیهرندی، ۷۹؛ دهلوی، خزائن الفتوح، ۱۳۸.

۴. فرشته، ۳۶۱/۱.

۵. ابن فضل‌الله عمری، ۵۶، ۷۶/۳.

۶. عقیف، ۱۴۴، ۱۹۷.

۷. مشتاقی، ۸۶.

۸. عبدالله، ۱۰۲؛ هروی، ۲۵۷/۱؛ یادگار، ۹۵؛ بداونی، ۲۳۰/۱.

۹. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۱۸۹.

۱۰. ابن فضل‌الله عمری، ۵۶/۳، ۷۶.

سلاطین دهلی فیل‌های مورد نیاز خویش را از راه‌های گوناگون به دست می‌آوردند. گاه به جای خراج، از حاکمان محلی، فیل دریافت می‌کردند و حکومت‌های خراج‌گزار، هر سال ناچار بودند به‌نشانه فرمان‌برداری، شماری فیل به دربار سلطان بفرستند.^۱ به همین علت، مناطق خراج‌گزاری چون بنگال و دکن که محل اصلی رشد و پرورش فیل بودند، برای سلاطین دهلی اهمیت بیشتری داشتند.^۲ اما یکی از مهم‌ترین راه‌های دستیابی به فیل، برای این سلاطین، میدان‌های نبرد با هندیان بود. شمار زیاد فیل در بین غنایم جنگی، نشانه اهمیت پیروزی به دست آمده و فزونی غنائم بود. مورخان مسلمان، در گزارش‌های خویش درباره پیروزی‌های سلاطین دهلی، اشاره زیادی به فیل‌هایی که به صورت غنیمت در اختیار می‌گرفتند، داشتند.^۳ این فیل‌ها هنگام ورود لشکر فاتح به دهلی، به عنوان دستاورد مهم پیروزی، با تشریفات گسترده و چشم‌گیر به نمایش در می‌آمدند و در شهر گردانده می‌شدند.^۴ این نمایش‌ها گاه ممکن بود خسارت‌هایی به شهر و ساکنان آن وارد کند؛ چنان‌که به حرکت درآمدن ناپهنگام فیل‌هایی که از فتح لکهنوتی نصیب سلطان غیاث الدین تغلق (حک: ۷۲۰-۷۲۵هـ) شده بود، موجب ویرانی قصر تازه‌تأسیس افغان‌پور و مرگ سلطان شد.^۵

گاه به‌دست آوردن فیل، انگیزه اصلی حمله سلاطین به برخی از مناطق بود.^۶ در صورتی که سپاهیان دشمن شکست می‌خوردند یا توان مقاومت در خویش نمی‌دیدند، یکی از پیشکش‌هایی که برای درخواست امان، به سلطان تقدیم می‌کردند، چندین زنجیر فیل بود^۷ به علاوه پس از مصالحه نیز یکی از موادی که به صورت شرط لازم برای پذیرش صلح، در صلح‌نامه گنجانده می‌شد، تقدیم تعدادی فیل به سلطان دهلی بود،^۸ حاکمان منصوب از طرف سلاطین دهلی در ایالت‌های مختلف و پادشاهان و حکمرانان مناطقی که با سلاطین روابط نیکو داشتند

۱. ماهرو، ۳۲؛ عقیف، ۱۷۱؛ برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۳۲۷، ۳۳۰، ۵۹۴. دهلوی، خزائن الفتوح، ۱۰۵. دهلوی، قران‌السعدین، ۷۲.
۲. سیهرندی، ۱۵۷؛ برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۹۵.
۳. سیهرندی، ۱۱، ۶۸، ۷۶؛ عصامی، ۲۳۴، ۲۳۹؛ دهلوی، خزائن الفتوح، ۱۳۸، ۱۵۳. حسن نظامی، ۲۱۸؛ برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۲۲۳، ۲۳۳؛ عقیف، ۱۱۸.
۴. عقیف، ۱۲۳، ۱۷۵.
۵. سیهرندی، ۹۶.
۶. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۲۲۰.
۷. همان، ۷۷، ۵۸۷؛ حسن نظامی، ۲۰۰، ۲۲۸.
۸. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۱۲۸.

نیز در مناسبت‌های گوناگون، چندین زنجیر فیل به عنوان پیشکش به دربار دهلی می‌فرستادند.^۱ به نظر می‌رسد خرید فیل یکی دیگر از روش‌های تهیه این حیوان توسط سلاطین دهلی بود. به نوشته عفیف، فیروزشاه تغلقی (حک: ۷۵۲-۷۹۰هـ) جهت حمایت از تاجران فیل، دستور داده بود هر تاجری که فیلش در میان راه از بین برود، بهای آن را از خزانه بگیرد.^۲ پرورش فیل در همه مناطق هند، یکسان نبود و به‌ویژه به نظر نمی‌رسد بازار پرورش این حیوان در دهلی چندان پررونق بوده باشد. منطقه اصلی پرورش فیل در بنگال در شرق (به‌ویژه در شهر لکنهوتی) و در دکن در جنوب هند بود^۳ و به همین سبب قیمت فیل در دهلی گران‌تر بود.^۴ بلین (حک: ۶۶۴-۶۸۶هـ) از پسرش بغراخان، حاکم لکنهوتی، خواست هر سال فیل‌هایی از آن‌جا به دهلی بفرستد.^۵ فیل‌های متعلق به سلاطین دهلی در شهر دهلی در محلی که «فیلخانه/بیلخانه سلطانی» خوانده می‌شد، نگهداری می‌شدند.^۶ مسئول تیمار و نگهداری فیل‌ها ها «شحنه فیل» نام داشت.^۷ شحنه فیل از مقام‌های سیاسی و مهم دربار بوده و صاحب این منصب، از بزرگان دربار و دولت به شمار می‌رفت.^۸ در جنگ‌ها اصولاً دو شحنه فیل وجود داشت، یکی برای جناح چپ و دیگری برای جناح راست، گاهی فرماندهی به عهده یک شحنه بود.^۹

کارکردهای سیاسی فیل

در دوره سلاطین دهلی فیل حیوانی سلطنتی و به‌کارگیری آن مختص دستگاه سلطان بود و پادشاهان مدعی مالکیت انحصاری این حیوان بودند.^{۱۰} از آن‌جا که در اختیار داشتن فیل توسط حاکمان محلی، امکان شورش آن‌ها علیه سلطان دهلی را افزایش می‌داد، یا به گفته برنی:

۱. همان، ۱۲۶؛ عفیف، ۱۶۸-۱۶۹.

۲. همان، ۴۸۶.

۳. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۵۳.

4. Qureshi, 143.

۵. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۵۳.

۶. همان، ۴۵۱، ۴۹۴.

۷. همان، ۱۲۶، ۱۷۴، ۲۴۱، ۳۸۲، ۴۲۴.

۸. همان، ۷۷/۳.

۹. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۲۶، ۱۲۶، ۱۷۴، ۴۲۴؛ سپهرندی، ۱۱۹.

۱۰. همان، ۵۹۴؛ ابن فضل‌الله عمری، ۷۶/۳؛ فرشته، ۳۴۲، ۵۱۷.

نخوت پادشاهی در سر ایجاد می‌کرد،^۱ اجازه نگهداری این حیوان به حاکمان ایالت‌ها نیز داده نمی‌شد^۲ و به‌کارگیری فیل بدون اجازه سلطان به معنای نافرمانی و اقدام به شورش بود و مجازات شدید قتل را در پی داشت،^۳ بی‌توجهی جلال‌الدین خلجی به این واقعیت به قیمت از دست دادن سلطنت وی تمام شد، زیرا برادرزاده وی علاءالدین بعد از حمله به دیوگیر واقع در جنوب دهلی و به‌دست آوردن مال و فیل بسیار در صدد مخالفت بر آمد، اما جلال‌الدین به توصیه اطرافیان که فیل و مال بسیار را واسطه فتنه‌های بزرگ می‌دانستند، توجهی نکرد و در نهایت با شورش برادرزاده خویش به قتل رسید.^۴ پادشاهان برای نشان دادن التفات خود به سرداران و صاحب منصبان، حاکمان ایالت‌های مختلف و حکمرانان خراج‌گزار، به آنان فیل هدیه می‌دادند یا اجازه می‌دادند در دستگاه خویش چند زنجیر فیل نگهداری کنند.^۵ این عمل سلطان سلطان و عکس آن یعنی فرستادن فیل توسط آن‌ها برای سلطان به عنوان پیشکش، نشان‌دهنده روابط نیکو بین آن‌ها بود.^۶

در دوره سلاطین دهلی شحنگی فیلان منصبی مهم بود و صاحب این منصب از نزدیکان و مقربان سلطان و افراد صاحب نفوذ در دربار به شمار می‌رفت.^۷ پیوستن شحنگان فیل به همراه دیگر گروه‌های تأثیرگذار به علاءالدین خلجی (حک: ۶۹۵-۷۱۵هـ)، نقش زیادی در تحکیم قدرت وی، بعد از به کشتن سلطان جلال‌الدین خلجی داشت.^۸ به دلیل اهمیت این مقام، شحنگان فیل از میان افراد وفادار انتخاب می‌شدند.^۹ شحنگان فیل گاه به القاب و مناصب بالایی بالایی دست می‌یافتند.^{۱۰} آن‌ها هم‌چنین گاه به‌عنوان فرمانده سپاه برای سرکوب شورشیان و نیز سفیر برگزیده می‌شدند.^{۱۱} بعد از مرگ سلطان محمد تغلق در تهته که خواجه جهان وزیر،

۱. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۸۳، ۵۹۴؛ حسن نظامی، ۱۹۹.

۲. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۲۲۴، ۵۹۴.

۳. جوزجانی، ۴۶۴-۴۶۳/۱؛ سپهرندی، ۲۸؛ نظام‌الدین احمد، ۱/ ۶۸؛ فرشته، ۲۴۷/۱-۲۴۸.

۴. همان، ۲۲۰-۲۳۵.

۵. جوزجانی، ۷/۲؛ سپهرندی، ۵۵؛ عصامی، ۱۹۴؛ دهلوی، قران‌السعدین، ۱۴۳.

۶. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۱۲۶؛ عقیف، ۱۶۸-۱۶۹.

۷. ابن فضل‌الله عمری، ۷۷/۳.

۸. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۲۴۶.

۹. همان، ۲۵۱؛ عصامی، ۲۸۰؛ برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۲۴۶، ۲۷۳-۲۷۷.

۱۰. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۳۲۳، ۳۸۱.

۱۱. عصامی، ۳۴۱؛ سپهرندی، ۱۲۷.

در دهلی کودکی را به سلطنت برداشت، فیروزشاه شحنه فیل خود را برای مذاکره نزد خواجه جهان فرستاد.^۱ آن‌ها هم‌چنین نقش مهمی در درگیری‌های داخلی سلاطین و منازعاتی که در دربار سلاطین درمی‌گرفت، داشتند.^۲ یکی از علل بالا گرفتن درگیری‌ها در دربار تغلقیان پس از از مرگ فیروزشاه و جانشینی محمد، به گفته سپهرندی، خارج کردن سرپرستی فیلان از تسلط بندگان فیروزشاهی بود.^۳ زیرا محمد با این عمل خویش از قدرت و نفوذ بندگان فیروزشاهی کاست، این عمل محمد، موجب نارضائی و شورش آن‌ها شد، هر چند در نهایت کاری از پیش نبردند و ناچار شدند شبانه از دهلی بگریزند.^۴

اعلان‌های عمومی نیز اغلب به توسط کسانی که سوار بر پشت فیل در شهر می‌گشتند، صورت می‌گرفت.^۵ برخی از مجرمان را هم در قفسی بر پشت فیل در شهر می‌گرداندند. در صورت تبرئه فرد مهمی از اتهام، برای نشان دادن بی‌گناهی او، وی را سوار بر فیل در شهر می‌گرداندند.^۶ پس از جلوس سلطان جدید نیز برای اعلان سلطنت وی و معرفی او به مردم، در حالی که چتر بر سر او گرفته می‌شد، او را سوار بر فیل در شهر می‌چرخاندند.^۷ بعضی از پادشاهان این دوره چون سلطان رکن‌الدین (حک: ۶۳۳-۶۳۴هـ) و سلطان رضیه (حک: ۶۳۴-۶۳۷هـ) علاقه زیادی به استفاده فیل در تشریفات داشتند.^۸ فیل علامت پادشاهی بود و در کنار کنار خطبه و سکه، از اسباب ملک به شمار می‌رفت.^۹ برای توزیع هدایا به مناسبت‌های مختلف چون جلوس، فتح، بازگشت از سفر و جشن‌های عید، چند عراده کوچک بر روی فیل‌ها قرار می‌دادند و از آن‌جا سکه‌های طلا و نقره (دینار و درهم) به سوی مردم می‌انداختند.^{۱۰} فیل در زمره هدایای مهم به سلطان و نیز از جمله پیشکش‌های سلاطین به افراد شایسته به‌شمار

۱. سپهرندی، ۱۱۹-۱۲۰؛ فرشته، ۴۸۳/۱-۴۸۴.

۲. سپهرندی، ۱۳۶-۱۳۷، ۱۳۹.

۳. همان، ۱۵۰.

۴. همانجا.

۵. عقیف، ۳۷۸.

۶. سپهرندی، ۱۱۶؛ ابن بطوطه، ۸۶/۲؛ عقیف، ۳۴۸-۳۴۹.

۷. عقیف، ۴۷؛ سپهرندی، ۱۴۴، ۱۴۹، ۱۵۰.

۸. جوزجانی، ۴۵۷/۱، ۴۶۰.

۹. سپهرندی، ۱۲۸.

۱۰. ابن بطوطه، ۸۰/۲-۸۱، ۱۴۷؛ برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۴۵۷؛ سپهرندی، ۹۷.

می‌رفت.^۱ گاه فرماندهان به دلیل غنیمت گرفتن چند فیل و ارسال آن به دربار، القابی دریافت می‌کردند.^۲

تنبیه و قتل مجرمان نیز گاه به فیلان سپرده می‌شد.^۳ دندان این فیل‌ها را با ابزارهای تیز تیز و برنده می‌پوشاندند. آن‌ها مجرم و محکوم به قتل را با خرطوم از زمین بلند و به بالا پرتاب و سپس وی را لگد مال می‌کردند.^۴ این نوع مجازات، چون بسیار سخت و دردناک بود، بیشتر ویژه شورشیان، مخالفان و دشمنان بود.^۵

کارکردهای نظامی فیل

فیل‌ها به عنوان بخش بسیار مهم و تکیه‌گاه اصلی سپاه در دوره سلاطین دهلی بودند، از این رو مهم‌ترین کارکرد آن‌ها در جنگ و صحنه نبرد بود. بلین چنین می‌پنداشت که یک زنجیر فیل در سپاه، به‌تنهایی به اندازه پانصد سوار تأثیرگذار است.^۶ فیل‌ها اغلب به هنگام نبرد در صف مقدم جنگ و پیشاپیش سپاهیان قرار می‌گرفتند و برای برهم زدن نظم سپاه دشمن از آن‌ها استفاده می‌شد. اما گاهی فیلان بین سه قسمت میمنه، میسر و قلب سپاه تقسیم می‌شدند. بدن فیل‌ها با برگستوان آهنی پوشانده می‌شد. این پوشش فلزی فیل را از آسیب در امان می‌داشت. با این حال گروهی سواره و پیاده نیز در میدان نبرد مأمور مراقبت از فیل‌ها بودند.^۷ هم‌چنین فرماندهان جنگی بیشتر بر پشت فیل می‌نشستند و جنگ را رهبری می‌کردند. این کار علاوه بر این که امنیت فرمانده را که درون هودج قرار داشت، افزایش می‌داد، موجب تسلط بیشتر وی بر میدان جنگ می‌شد. به‌علاوه به وی فرصت می‌داد که در صورت شکست، بتواند زودتر و ایمن‌تر از مهلکه جان به در برد.^۸ علاوه بر فرمانده جنگ، یک فیل جنگی می‌توانست

۱. ابن بطوطه، ۷۶/۲؛ عقیف، ۱۳۹؛ عبدالله، ۸۶؛ یادگار، ۸۳.

۲. جوزجانی، ۱۰-۹/۲.

۳. ابن بطوطه، ۷۴/۲.

۴. همان، ۱۲۱/۲، ۱۳۱؛ سیهرندی، ۶۷.

۵. سیهرندی، ۶۶-۶۷؛ برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۲۰۸، ۲۱۲، ۳۲۱، ۳۲۲.

۶. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۵۳.

۷. عقیف، ۱۱۵، ۲۰۱؛ باسورث، ۱۱۵/۱. یزدی، ۹۳۰/۱؛ دهلوی، قران السعدین، ۹۱. دهلوی، تعلق نامه، ۹۲-۹۳.

ابن بطوطه، ۱۲۸/۲؛ حسن نظامی، ۷۷.

۸. سیهرندی، ۸، ۱۰؛ مشتاقی، ۲۸.

حدود شش تا بیست سرباز مسلح را نیز بر پشت خود حمل کند، آن‌ها در قلعه (برج) چوبی که دارای سوراخ‌هایی جهت پرتاب تیر و نیزه بود بر پشت فیل با تیر و کمان و دیگر سلاح‌ها، قرار می‌گرفتند.^۱

نعره، بو و هیبت ترسناک فیل‌ها در میدان جنگ، موجب رم کردن اسبان و در نتیجه به هم خوردن نظم و سامان سپاه دشمن می‌شد.^۲ به‌علاوه به خرطوم و عاج‌های فیل، داس و اشیاء اشیاء برنده دیگر و گاه دشنه‌های مسموم می‌بستند و بدین ترتیب فیلی که برای این کار تربیت شده بود، یک‌تنه می‌توانست با هدایت فیلبان، شمار زیادی از اسبان و سربازان دشمن را زخمی کند یا از پای درآورد.^۳ در حمله تیمور گورکانی به هندوستان، سپاه محمود تغلق که با صد و بیست زنجیر فیل به مقابله رفته بود، موجب ترس و وحشت سپاه تیمور که تا آن زمان چنان صحنه‌هایی در میدان نبرد ندیده بودند، شد، اما تیمور توانست با ساختن حصار از تنه درختان و حفر خندق و قرار دادن شماری گاو میش در جلوی خندق و ریختن خارهای آهنین بر سر راه فیل‌ها، سپاه خویش را از خطر آن‌ها در امان دارد و بر لشکریان دهلی پیروز شود.^۴ گاه پیش از آغاز نبرد، فیل‌ها را با خوراندن شراب مست می‌کردند. علاءالدین خلجی بعد از صدور فرمان منع نوشیدن شراب دستور داد، شراب‌های مصادره شده را به فیلخانه سلطانی ببرند و به هنگام نیاز به فیلان بخورانند.^۵ فیل مست برای بر هم زدن نظم سپاه دشمن و حملات شدید و برق‌آسا به قلب سپاه حریف، بهترین ابزار جنگی به‌شمار می‌رفت.^۶ هر چند این این حیوان مست، ممکن بود در صورتی که به‌خوبی راهبری نشود، برای لشکر خودی هم خطر آفرین باشد؛ به‌ویژه اگر فیل مست زخمی می‌شد یا رم می‌کرد، خطر آن برای سپاه خودی بیشتر بود. یکی از وظایف مهم فیلبانان مقابله با فیلان مست و رفع خطر آن‌ها از سپاه خویش بود.^۷

۱. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۲۳۲-۲۳۳؛ ابن فضل‌الله عمری، ۵۶، ۷۷/۳؛ عصامی، ۴۴۰؛ ابن بطوطه، ۷۴/۲-۷۵.

۲. کریستن سن، ۲۱۸؛ کلود کائن، ۱۸۶؛ شامی، ۱۹۰، فخر مدبر، ۲۴۸.

3. Srivastava, 293. بزدی، ۹۲۶/۱.

۴. بزدی، ۹۲۶/۱.

۵. برنی، تاریخ فیروزشاهی، ۲۸۵؛ فرشته، ۳۶۱/۱؛ دهلوی، قران السعدین، ۹۱، دهلوی، خزائن الفتوح، ۱۰۱.

۶. عقیف، ۱۶۶.

۷. کریستن سن، ۲۱۸-۲۱۹.

فیل‌ها در صحنه‌های نبرد، وسیله‌ای مناسب برای حمل و نقل بودند. برای عبور دادن سربازان و تجهیزات از عرض رودخانه‌ها بهترین و امن‌ترین وسیله فیل‌ها بودند.^۱ با توجه به تعدد رودهای خروشان در سرزمین هند، ارزش این حیوان در سپاه دو چندان می‌شد. ادوات و تجهیزات سنگین نظامی، چون ابزار قلعه‌گیری و ویران کردن حصارها و نیز منجنیق‌ها، غنایم به دست آمده از دشمن، خزاین و سایر ملزومات جنگی نیز بر پشت فیل‌ها جابه‌جا می‌شدند.^۲

قلب سپاه علاوه بر این که محل استقرار حاکم یا نماینده وی به همراه گروهی از علما، اطبا و منجمان و محافظان شخصی بود،^۳ محل نگهداری فیل‌ها به‌ویژه فیل‌های تشریفاتی که حرم سلطان، پرچم‌ها، سایه‌بان سلطنتی و نوازندگان مارش‌های جنگی و ابزارهای مورد نیاز آن‌ها را حمل می‌کردند، نیز بود.^۴

با توجه به علاقه سلاطین دهلی به شکار و این‌که شکار به عنوان یک اردوی آمادگی (مانور نظامی) برای سپاهیان به حساب می‌آمد، از فیل در میدان‌های شکار نیز استفاده می‌شد.^۵

نتیجه

سلاطین مسلمان دهلی از تشکیلات اداری و نظامی محلی در هند در زمینه‌های گوناگون تأثیر پذیرفتند؛ آن‌ها با توجه به محیط جغرافیایی هند که محل پرورش فیل بود، این حیوان را در تشکیلات خود به خدمت گرفتند. نتایج حاصل از این پژوهش نشان‌دهنده کارکرد سیاسی و نظامی تأثیرگذار فیل است، با توجه به این‌که به‌کارگیری فیل به صورت انحصاری در مالکیت سلاطین قرار داشت، این حیوان یکی از اسباب سلطنت به شمار می‌رفت، به همین سبب اجازه نگهداری آن صرفاً به افراد خاصی که مورد توجه سلطان قرار می‌گرفتند، داده می‌شد. استفاده از فیل در تشریفات، عیده‌ها و جشن‌ها به عنوان نماد قدرت، به‌طور گسترده توسط سلاطین دهلی مورد توجه بود. تقدیم فیل از طرف امیران و حاکمان محلی به پادشاه یا پیشکش این حیوان به توسط سلطان به امرا، از نشانه‌های روابط دوستانه میان آن‌ها بود. شحنگان فیل که مسئولیت

۱. عقیف، ۱۱۱.

۲. ابن بطوطه، ۱۳۱/۲.

۳. فخر مدبر، ۳۳۱.

4. Rizvi and Page, "Harb", EI, vol.3, p.200.

۵. ابن بطوطه، ۱۵۵/۲؛ عقیف، ۳۲۷-۳۲۸.

نگهداری، تیمار و به‌کارگیری فیل‌ها را برعهده داشتند، نقش کلیدی در منازعات داخلی دربار در این دوره ایفا می‌کردند. با توجه به ساختار نظامی حکومت سلاطین دهلی، داشتن نیروی نظامی قوی برای تحکیم بخشیدن قدرت‌شان ضروری بود؛ آن‌ها باید شورش‌های داخلی را سرکوب می‌کردند، در برابر تجاوزهای مداوم مغولان از سمت شمال غربی ایستادگی می‌کردند و نبردهای دائمی با فروان‌روایان محلی هند جهت تسلط بر آن منطقه داشتند. به همین هدف آن‌ها با پی‌بردن به اهمیت فیل در امور نظامی، به‌طور گسترده آن را در تشکیلات نظامی خویش به‌کار گرفتند؛ هم‌چنین در حمل و نقل تدارکات و تجهیزات نظامی نقش مهمی داشتند. بنابراین، سلاطین دهلی سعی می‌کردند از طریق جنگ، مصالحه، پیشکش و خرید بر تعداد آن‌ها بیفزایند و از قدرت و توان آن‌ها برای امور نظامی و سلطه خود بهره‌گیرند.

کتابشناسی

- آذری، علاءالدین، «نقش فیل در جنگ‌های ایران باستان»، بررسی‌های تاریخی، فروردین و اردیبهشت ۱۳۵۰، شماره ۳۱، صص ۱۲۷-۱۴۲.
- ابن بطوطه، *سفرنامه ابن بطوطه*، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، آگاه، ۱۳۷۶ش.
- ابن فضل الله عمری، شهاب الدین احمد بن یحیی بن فضل الله، *مسالك الابصار فی ممالک الامصار*، ابوظبی، المجمع الثقافی، ۱۴۲۳هـ.
- باسورث، کلیفورد ادموند، *تاریخ غزنویان*، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۸ش.
- بداؤنی، عبدالقادر، *منتخب التواریخ*، به تصحیح مولوی احمدعلی صاحب، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۰ش.
- برنی، ضیاءالدین، *تاریخ فیروزشاهی*، آسیاتک سوسیتهی بنگاله، تصحیح مولوی سید احمد خان صاحب، کلکته، ۱۸۶۲م.
- همو، *فتاوی جهاننداری*، تصحیح افسر سلیم خان، اداره تحقیقات پاکستان، لاهور ۱۹۷۲م.
- بیهقی، ابوالفضل، *تاریخ بیهقی*، تصحیح علی اکبر فیاض، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۵ش.
- جوزجانی، منهج سراج، *طبقات ناصری*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران، اساطیر، ۱۳۸۹ش.
- حسن نظامی، تاج الدین، *تاج المآثر*، تصحیح سیدامیرحسن عابدی، دهلی نو، مرکز تحقیقات فارسی-رایزنی فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۸ش/۲۰۰۸م.
- دهلوی، امیر خسرو، *تغلق نامه*، تصحیح سید هاشمی فرید آبادی، دکن، ۱۳۵۲هـ/۱۹۳۳م.
- همو، *خزائن الفتوح (تاریخ علائی)*، تصحیح محمد وحید میرزا، ایشیاتیک سوسائتی آف بنگال، ۱۹۷۶م.
- همو، *قران السعدین*، بی‌جا، بی‌تا.

- سیهرندی، یحیی بن احمد بن عبدالله، *تاریخ مبارکشاهی*، تصحیح محمد هدایت حسین، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۲ش.
- شامی، نظام الدین، *ظفرنامه تاریخ فتوحات امیر تیمور گورکانی*، مصحح پناهی سمنانی، تهران، سازمان نشر کتاب انتشارات بامداد، ۱۳۶۳ش.
- عبدالله، *تاریخ دودی*، تصحیح شیخ عبدالرشید، شعبه تاریخ مسلم یونیورسیتی علی گده، ۱۹۵۴م.
- عصامی، عبدالملک، *فتوح السلاطین*، چاپ یوشع، مدرس، ۱۹۴۸م.
- عفیف شمس سراج، *تاریخ فیروزشاهی*، تصحیح ولایت حسین، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۵ش.
- فخر مدبر (مبارکشاه)، *آداب الحرب و الشجاعة*، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، اقبال، تهران، ۱۳۴۶ش.
- فرشته، هندوشاه استرآبادی محمدقاسم، *تاریخ فرشته*، تصحیح محمدرضا نصیری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۷ش.
- گریستن سن، آرتور، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران، مؤسسه انتشارات آگاه، ۱۳۸۴ش.
- کائن کلود، «جنگ در دوره خلفا»، ترجمه ابراهیم موسی پور، فصلنامه *تاریخ اسلام*، سال پنجم، پاییز ۱۳۸۳، صص ۱۷۵-۱۸۸.
- ماهرو، *انشای ماهرو*، تصحیح شیخ عبدالرشید، و اهتمام بشیر حسین، لاهور، انتشارات اداره تحقیقات پاکستان، ۱۹۶۵م.
- مشتافی، شیخ رزق الله، *واقعات مشتافی*، تصحیح اقتدار حسین صدیقی و وقار الحسن صدیقی، دهلی نو، رام پور رضا لائبری رام پور، اترپرداش، ۱۴۲۲هـ/۲۰۰۲م.
- نظام الدین احمد هروی، *طبقات اکبری*، تصحیح بی.دی.ئی، ایشاتک سوسائتی بنگال، کلکته، ۱۹۲۷م.
- هروی، نعمت الله، *تاریخ خان جهانی و مخزن افغانی*، تصحیح سید محمد امام الدین، مطبوعه ایشیاتیک سوسائتی آف پاکستان، ۱۳۷۹هـ/ ۱۹۶۰م.
- یادگار، احمد، *تاریخ شاهی (تاریخ سلاطین افغانه)*، تصحیح محمد هدایت حسین، کلکته، ۱۳۵۸هـ/ ۱۹۳۹م.
- یزدی، شرف الدین علی، *ظفرنامه*، مصحح سید سعید میر محمد صادق و عبدالحسین نوایی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷ش.

Qureshi, I.H., *The Administration of The Sultanate of Delhi*, Karachi, 1958.

Srivastava, A.L., *The Sultanate of Delhi (711-1526 A.D)*, Agra, 1966.

Meredith, G. M., "FIL"., *The Encyclopaedia Of Islam*, Vol2B. Lewis, CH. Pellat and J. Schacht, Vol II, Leiden, 1991.

فیل در دوره سلاطین دهلی: اهمیت، کارکردها / ۱۲۱

Rizvi. S.A.A. and Page .J. Burton “Harb”, *The Encyclopaedia Of Islam*, Vol3,
B.Lewis, V. L. Menage, CH. Pellat and J. Schacht, Vol III, 1986.

R. Sukumar, *The Asian Elephant: Ecology and management*, Cambridge, 1999.

